

УДК 332.146.3

Забарна Е.М. д.е.н., професор

Одеський національний політехнічний університет

СПЕЦИФІКА МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

В роботі проведено змістовний аналіз світового досвіду критеріїв визначення суб'єктів малого та середнього підприємництва. Досліджено наукові підходи до специфіки та місця малого підприємництва в соціально-економічному розвитку регіонів. Проаналізовано динаміку розвитку малого та середнього підприємництва по регіонах України. Запропоновано основні напрямки роботи щодо активізації діяльності малих підприємств в регіонах країни.

Ключові слова: мале підприємство, мале та середнє підприємництво, соціально-економічний розвиток регіону, підприємницький потенціал, чинники активізації

Zabarna E.

SPECIFICITY SMALL BUSINESS IN ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS UKRAINE

In work conducted meaningful analysis of international experience criteria for defining small and medium businesses. Investigated scientific approach to the specifics and place small businesses in socio-economic development of regions. Describes the dynamics of small and medium enterprises in the regions of Ukraine. Offered main directions for revitalization of small businesses in the country.

Keywords: small business, small and medium business, economic and socio-economic development of regions, the business potential, factors activation

Zabarnya E.N.

СПЕЦИФИКА МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ

В работе проведен содержательный анализ передового опыта критериев определения субъектов малого и среднего предпринимательства. Исследованы научные подходы к специфике и месту малого предпринимательства в социально-экономическом развитии регионов. Проанализирована динамика развития малого и среднего бизнеса по регионам Украины. Предложены основные направления работы по активизации деятельности малых предприятий в регионах страны.

Ключевые слова: малое предприятие, малое и среднее предпринимательство, социально-экономическое развитие региона, предпринимательский потенциал, факторы активизации

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Соціально-економічний розвиток країни та її регіонів безпосередньо залежить від ефективності використання підприємницької активності. Розуміння сутності підприємницького потенціалу та його використання набувають все більшого значення. Ефект розвитку малого бізнесу, як свідчить зарубіжний досвід, проявляється не тільки на мікрорівні (через збільшення обсягу продаж та прибутку), але й в масштабних перетвореннях соціально-економічного розвитку регіонів та країни в цілому [1]. Малий бізнес, залежно від ступеня розвитку, стабілізує певні сектори регіональних ринків, залучаючи до обігу місцеві ресурси, сприяючи розвитку малих міст та селищ; він є провідним сектором ринкової економіки; визначає темпи економічного розвитку, структуру та якісну характеристику ВВП; здійснює структурну перебудову економіки, швидко окупність витрат, свободу ринкового вибору; забезпечує насичення ринку споживчими товарами та послугами повсякденного попиту, реалізацію інновацій, додаткові робочі місця; має високу

мобільність, раціональні форми управління; формує новий соціальний прошарок підприємців-власників; сприяє послабленню монополізму та розвитку конкуренції.

Сучасна економічна криза істотно вплинула на умови функціонування малих підприємств та потребує від них переорієнтації та імпортозаміни, оновлення асортименту та підвищення якості продукції, прискорення процесу реструктуризації підприємств. Такі вимоги мають дати імпульс для сучасного етапу розвитку малих підприємств в регіонах України.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Дослідженню проблем розвитку малого підприємництва з метою забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України та подолання ідепресивності територій присвячено низку наукових робіт [2]. Слід зазначити, що майже всі сучасні теорії регіонального розвитку визначають мале підприємництво як невід’ємну та потужну складову розвитку регіональних економічних систем (рисунок).

Рис. 1. Сучасні наукові підходи до регіонального розвитку на основі активізації діяльності малих підприємств

Зазначимо, що на практиці одночасно реалізуються і тим самим підтверджуються всі перераховані наукові підходи, що також є свідченням того, що активізація розвитку малого підприємництва є визначальним чинником вирішення багатьох регіональних проблем, що накопичилися під час економічних трансформацій в Україні.

За оцінками експертів Світового банку, тільки у країнах, що розвиваються, існує близько 50 визначень малого підприємства. У різних країнах використовують різні класифікаційні ознаки (критерії) віднесення підприємства до розряду малих. Так, у Японії такими критеріями є розмір капіталу, чисельність працюючих та галузева належність. Згідно з чинним законодавством до малих та середніх відносять юридично самостійні підприємства, що мають до 300 робітників, у галузях промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, кредиту, комунального господарства; до 100 – в оптовій торгівлі; до 50 – у роздрібній торгівлі та сфері послуг. На практиці малі та середні підприємства поділяють на сім груп залежно від чисельності зайнятих: 1–4, 5–9, 10–29, 30–49, 50–99, 100–299, 300–499 робітників. У Великобританії у виробничій сфері фірма офіційно вважається малою, якщо в ній зайнято до 200 осіб. У більшості інших секторів економіки основним критерієм визначення малого підприємства є показник річного обороту, який не повинен перевищувати 250 тис. фунтів стерлінгів. Кількість зайнятих і обсяг основного капіталу – такі критерії віднесення підприємства до розряду дрібних в Італії, в Індії – чисельність зайнятих і обсяг інвестицій, а в багатьох галузях – ще й рівень використання енергії [3].

Відповідно до Господарського кодексу України в редакції 22.03.2012р. – суб'єктами мікропідприємництва є фізичні/юридичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку / суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності – підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 млн. євро визначену за середньорічним курсом Національного банку України; суб'єктами малого підприємства є фізичні/юридичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку / суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності – підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн. євро визначену за середньорічним курсом Національного банку України. Великими підприємствами визнаються суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України. Усі інші підприємства визнаються середніми [4].

На початок 2015 р. в Україні було зареєстровано більше 420 тис. підприємств. Левова частка (більше 94%) підприємств відноситься до малих. За різними оцінками малі та середні підприємства виробляють від 7% до 15% ВВП. За даними Федерації роботодавців України, 85% української економіки створюється приблизно трьома сотнями крупних підприємств, та лише 15% ВВП генерується малим та середнім бізнесом. В той же час, в Австрії цей показник досягає 45% ВВП, в Німеччині – майже 60% [3].

Роль та функції малого підприємства полягають не тільки в тому, що воно є одним із найважливіших дійових факторів соціально-економічного розвитку суспільства, яке спирається на ринкові методи господарювання. Його важливою функцією є сприяння соціально-політичній стабільності, тобто воно відкриває простір вільному вибору шляхів і методів роботи на користь суспільства та забезпечення добробуту. За умов дестабілізації економіки, обмеження фінансових ресурсів саме суб'єкти малого підприємства не вимагають великих стартових інвестицій, мають

швидке обертання ресурсів, спроможні за певної підтримки найбільш швидко й економічно доцільно вирішувати проблеми демонополізації, стимулювати розвиток економічної конкуренції. В цілому, дослідження світових та вітчизняних економічних процесів показало, що політика, орієнтована на підтримку розвитку малого підприємництва, в т.ч. інноваційно-активного, сприятиме збалансованому соціально-економічному розвитку регіонів країни.

Ціль статті полягає в аналізі вітчизняного та закордонного досвіду активізації розвитку малого та середнього підприємництва (МСП) задля визначення «вузьких місць» у вітчизняній практиці господарювання та імплементації передового досвіду стимулювання малого бізнесу в регіони України.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Показниками вагової ролі малого підприємництва як інтегруючого структурного елементу системи сучасної ринкової економіки є передусім дані про його кількісні параметри. Про місце і значення МСП свідчать показники його ролі в ринковій економіці, зокрема частка МСП у загальній кількості зайнятих та його частка у ВВП. Так, частка МСП у загальній кількості зайнятих становить у США і Франції – 54 %, в Італії – 73%, в Японії – 78 % [5].

В Україні щороку роль малого сектора повільно зростає, хоча темпи такого зростання нерівномірні та більшою мірою знижуються (табл. 1), в основному, через повільне зростання споживчого попиту і, можливо тому, що початкові способи спрощення господарського регулювання останніми роками зупинилися.

Таблиця 1

Основні показники діяльності малих підприємств (МП)*

Показник	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.
Кількість МП на 10 тис. чоловік наявного населення, од.	78	77	76	82	72
Темп зростання загальної кількості МП, %	8,33	-1,28	-1,30	7,89	-12,20
Загальна кількість зайнятих на МП, тис. осіб	2164,6	2091,5	2051,3	2010,7	1675,9
Темп зростання загальної кількості зайнятих на МП, %	-3,25	-3,38	-1,92	-1,98	-16,65
Обсяг реалізованої продукції, (товарів, послуг), млн. грн.	568267,1	607782,4	672653,4	670258,5	694423,6
Частка МП до загальних показників по підприємствах - суб'єктах підприємницької діяльності, %					
- за кількістю найманих працівників;	27,2	26,9	26,7	27,1	27,1
- за обсягами реалізованої продукції	16,9	15,2	16,0	16,6	17,2

* розраховано за даними Державної служби статистики України [6]

Про значення малого підприємництва також свідчать інтегровані показники, що характеризують стан сектору малого підприємництва у розвинутих країнах та підкреслюють фундаментальну роль малого підприємництва в соціально-економічному та політичному житті кожної країни (табл. 2).

Таблиця 2

Стан розвитку малого та середнього підприємництва (МСП) в окремих країнах

Країна	Кількість МСП, тис.	Кількість МСП на 1000 чол. населення	Зайнято в МСП, млн. чол.	Частка МСП у загальній кількості зайнятих, %	Частка МСП у ВВП, %
Великобританія	2 630,00	46	13,6	49	50–53
Німеччина	2 290,00	37	18,5	46	50–54
Італія	3 920,00	68	16,8	73	57–60
Франція	1 980,00	35	15,2	54	55–62
США	19300,00	74,2	70,2	54	50-52
Японія	6 450,00	49,6	39,5	78	52–55
Російська Федерація	836,2	5,7	8,1	9,6	10–11
Україна*	5 460,3	39,3	5	46	10–15

*розраховано за даними Державної служби статистики України станом на 01.01.2015р. (кількість МП) [6]

У 2014 р. загальна кількість суб'єктів малого підприємництва на 10 тисяч осіб наявного населення України становила 72 одиниці, що на 12,2 % менше, ніж у 2013 р. Протягом 2010-2013 рр. ці показники суттєвих змін не зазнали. У суб'єктів малого підприємництва у 2014 р. працювало 1675,9 тис. осіб. Кількість найманих працівників у порівнянні з 2013 р. зменшилась на 16,65% (334,8 тис. осіб).

Такі країни, як Польща, Угорщина, Словенія і Чехія вже перебувають на третьому етапі саморегуляції ринку. Можна навести ряд аргументів, зокрема, про те, що ці країни вже мали основу для розвитку, їхня економіка перебувала на вищому етапі розвитку і вони мали кращі відносини з іншими країнами з вільною ринковою економікою. Незважаючи на ці фактори, аналіз розвитку МСП в Україні показує, що головною причиною неефективності економіки є відсутність гнучкого й пристосованого до нових умов політичного середовища. Таке спостереження можна легко пояснити й підтвердити високою часткою (за різними оцінками до 50%) тіньової економіки в Україні [7].

В регіонах України малий бізнес розвинений нерівномірно (табл.3). За кількістю підприємств лідером є м. Київ. Саме тут зареєстровано 75 тисяч юридичних осіб, або 20,6% від загальної кількості в Україні. На одну тисячу мешканців столиці припадає близько 26 підприємств. При цьому слід зазначити, що багато підприємств, які зареєстровано в м. Київ фактично знаходяться в інших регіонах. Пов'язано це з тим, що таким чином малі підприємства намагаються оминати увагу до себе перевіряючих органів та спрощенням доступу до певних ресурсів, в тому числі і фінансових. Друге місце по кількості підприємств, які зареєстровані, посідає Одеський регіон. Тут на одну тисячу населення припадає 10 юридичних осіб. Поряд з тим, фахівці зазначають, що саме Одеський регіон характеризують найбільш значні показники щодо корупції та найбільш низькі показники щодо захисту прав власності; спостерігається висока небезпека рейдерства в цьому регіоні, що негативно впливає на реалізацію інвестиційного потенціалу Одещини.

Таблиця 3

Рівень ділової активності по регіонах України за показником кількості зареєстрованих підприємств

РЕГІОН	Кількість підприємств – юридичних осіб		Кількість фізичних осіб-підприємців	
	загальна кількість	кількість на 1000 мешканців	загальна кількість	кількість ФОП на 1000 мешканців
<i>Середня кількість по Україні</i>	<i>13516</i>	<i>7,14</i>	<i>42729</i>	<i>26,44</i>
Вінницька	8744	5,39	42344	26,13
Волинська	5177	4,97	23904	22,95
Дніпропетровська	27363	8,01	80592	24,46
Донецька	28009	6,43	108684	24,75
Житомирська	6221	4,92	32799	25,94
Закарпатська	5627	4,48	32238	25,65
Запорізька	14301	8,04	48735	25,65
Івано-Франківська	7675	5,55	33117	23,95
Київська	17482	10,13	52865	30,64
м. Київ	75338	25,90	90561	32,20
Кіровоградська	7011	7,08	23396	23,66
Луганська	10732	4,78	59731	26,64
Львівська	17332	6,82	57122	22,50
Миколаївська	10198	8,72	36819	31,48
Одеська	24676	10,30	76657	32,42
Полтавська	9772	6,69	40440	27,70
Рівненська	4925	4,25	26164	25,58
Сумська	5432	4,79	29486	25,98
Тернопільська	4810	4,48	23773	22,13
Харківська	24960	9,11	88256	32,23
Херсонська	7641	7,11	29084	27,08
Хмельницька	6588	5,03	41892	32,01
Черкаська	7186	5,69	35300	27,97
Чернівецька	3994	4,39	28291	31,14
Чернігівська	5887	5,50	27633	25,84
Крим	13964	7,09	51581	26,22
м. Севастополь	3890	-	13728	36,60

Достатньо високими є показники Харківської області – 9 підприємств на одну тисячу мешканців. Високий рівень економічного розвитку області пов'язаний з вигідним географічним положенням та зі значними запасами власних сировинних ресурсів. В рейтингу інвестиційної привабливості Харківщина займає одне з перших місць. Порівняно з цим, Рівненська та Чернівецька області є найбільш слабкими по загальній кількості підприємств – відповідно 5 тис. та 4 тис. або по 4 підприємства на кожну 1000 мешканців. В рейтингу інвестиційної привабливості стосовно бізнес-клімату Чернівецька область є однією з найпоганіших в країні. Основними проблемами цього регіону експерти називають бюрократію та тиск фіскальних органів [8]. Розвиток малого бізнесу в Рівненській області гальмує також і слабкий внутрішній ринок.

За абсолютною кількістю підприємств, найбільш високі показники після м. Київ на сході були в Донецькій та Дніпропетровській областях (відповідно 28 тис. та 27 тис.

підприємств) – на кожну припадає близько 7,5% від всіх підприємств України. Слід також зазначити, що в цих регіонах знаходяться великі промислові об'єкти. Питома вага великих підприємств, які формують ділову активність – не більше 0,1% від загальної кількості юридичних осіб. Крім того, в Дніпропетровській області найбільш висока щільність населення та рівень його урбанізації за рахунок цього тут на 1000 мешканців припадає лише 8 підприємств. При цьому, 80% зареєстрованих в країні суб'єктів господарювання – це фізичні особи-підприємці (ФОП). Самий високий показник ФОП на 1000 мешканців – у великих портових центрах (наприклад, на Одещині – 32,4). В м. Київ, Харківській та Хмельницькій областях – по 32, а у Чернівецькій області – 31. Найбільш низька «щільність» ФОП – на Західній Україні: в Тернопільській, Рівненській та Львівській областях – по 22 підприємця на 1000 мешканців. Однак, за абсолютною кількістю ФОП на область лідером був Донецьк. Цікаво, що сумарно на м. Київ та Донецьку область припадало 16% ФОП.

Слід зазначити, що така нерівномірність склалася історично. Бізнес активніше розвивається в регіонах, де зосереджені промисловість, наукова діяльність, працюють потужні ВНЗ отже – кваліфіковані кадри. Сьогодні на розвиток МСП в регіонах впливає і наявність регіональних програм розвитку підприємництва (такі програми можуть передбачати певні пільги для підприємців щодо кредитування, створення об'єктів інфраструктури тощо).

Низький рівень підприємницької активності малого підприємництва по регіонах України обумовлений загостренням проблем фінансового, організаційно-економічного, правового, інформаційного та загальноринкового характеру. Серед них можна виділити такі:

- нестача власних коштів підприємств та суттєве обмеження доступу до кредитних фінансових ресурсів, можливостей інвестування, фінансової підтримки малого підприємництва (суб'єкти малого підприємництва використовують кредити, в основному, для поповнення обігових активів, закупівлі товарів у великих виробників, оптовиків; у малому бізнесі значна потреба у короткострокових та середньострокових кредитах). Більшою мірою вплив фінансової кризи відчувають ті підприємства, які працюють з невеликими регіональними банками, які є менш ліквідними та посилюють вимоги до позичальників, підвищуючи процентні ставки по кредитах. Проте, не усі малі підприємства спроможні отримати кредит і розраховуватися на нього незалежно від забезпечення та застави;

- відсутність правової основи для формування інфраструктури розвитку малого підприємництва – сьогодні МП невзможі виконувати роль стимулятора розвитку країни на якісно новому рівні, через відсутність у чинному законодавстві визнання та закріплення цієї функції в цілому, у т.ч. за МП, з визначенням відповідних важелів регулювання державою інноваційних процесів; відсутність умов для налагодження коопераційних зв'язків з іншими суб'єктами інноваційного процесу тощо;

- загальною проблемою активізації малого підприємництва в регіоні є відсутність оперативної статистичної інформації у цій сфері. Доцільним є формування єдиного банку даних з метою оперативного реагування та визначення тенденцій у секторі малого підприємництва;

- проблеми внутрішнього характеру – нестача кваліфікованого технічного та управлінського персоналу.

Висновки. Малий бізнес в Україні має певні риси, які суттєво відрізняють його від підприємництва більшості зарубіжних країн, а саме: низький рівень технічної озброєності при значному інноваційному потенціалі; низький управлінський рівень, бракує знань, досвіду та культури ринкових відносин; прагнення до максимальної самостійності (більшість зарубіжних МП працює за умов франчайзингу тощо, а у нас це

майже відсутнє); поєднання в межах одного МП декількох видів діяльності, неможливість в більшості випадків орієнтуватися на однопродуктову модель розвитку; відсутність системи самоорганізації та недостатня інфраструктура підтримки малого підприємництва; відсутність повної і вірогідної інформації про стан та кон'юнктуру ринку, низький рівень консультаційних послуг та спеціальних освітніх програм; практична відсутність державної фінансово-кредитної підтримки; недовіра західних партнерів та негативне психологічне ставлення населення до підприємців. Крім того, слід зазначити, що стан товарного ринку в Україні, на якому діють суб'єкти малого підприємництва, суттєво відрізняється від економічно розвинутих країн. Розвинутим ринковим відносинам притаманні переважаючий вплив попиту з швидкою реакцією на нього, пріоритет приватної власності, розвинута ринкова інфраструктура, дієвість та усталеність законодавства, фінансова стабільність, доступність засобів виробництва, традиції використання договірних відносин, інформаційна відкритість, офіційно мінімальна криміналізація.

На основі проведеного нами дослідження можна зазначити, що МП мають особливу властивість пом'якшувати агресивність ринкового середовища, через те що беруть на себе частину ринкових ризиків, тим самим забезпечують інтегрованість та узгоджену діяльність ринкових структур різного масштабу. Регіональний простір функціонування крупного бізнесу заповнюється малими підприємницькими структурами, які оперативної та мобільно концентрують ресурси «вузьких місць» ринку. Також, мале підприємство створює товари малосерійного попиту з урахуванням споживчих властивостей регіонального ринку, тим самим сприяють соціально-економічному розвитку регіонів в частині подолання їх репресивності.

Нині сектор малого бізнесу в Україні досі перебуває на початковому етапі розвитку і характеризується високим ступенем неефективності. Одночасно українські підприємства потерпають від надмірних податків і складної системи регулятивних норм. В той же час, сьогодні спостерігається значний ріст малого бізнесу в багатьох сферах: запровадженні нових гнучких технологій; розширенні попиту споживачів, який відходить від стандартних товарів масового виробництва, і звертається до товарів, які мають свій стиль і характерні риси. Ці досягнення можна пояснити певними перевагами МП у пристосуванні до умов трансформаційної економіки. Невеликі фірми входять у ринок, не маючи таких проблем як великі накладні витрати, неефективність у використанні капіталу та трудових ресурсів, заборгованість тощо.

За нинішньої ситуації в Україні розвиток малого бізнесу повинен стати вирішальним чинником для вдосконалення економічних механізмів. Тільки енергійний розвиток малого та середнього підприємництва забезпечить соціальну реструктуризацію суспільства і перехід у цивілізований ринок. Розвиток малого підприємництва потребує узгодження політики розвитку малого підприємництва з основними економічними та соціальними цілями регіонів; виконання МП регіональних замовлень; проведення сприятливої для малого бізнесу податкової політики; формування системи ефективного співробітництва малих підприємств з крупним бізнесом та великими підприємствами; сприяння створенню в регіонах територіально-виробничих систем з відповідною допомогою з боку місцевої влади та органів місцевого самоврядування; визначення та оптимізації внеску малого бізнесу в структуру виробництва регіону тощо.

Список використаних джерел:

1. Забарная Э. Механизм стратегического инновационного развития региона / Э. Забарная, А. Смородинова // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. – V.31. – 2015. – P.171-174.
2. Варналій З.С. Мале підприємство України як чинник регіонального розвитку: стан і перспективи / З.С. Варналій, А.П. Павлюк // Актуальні проблеми економіки. – 2004. - №4(34). – С.64-73.
3. Гиниятулин А.Р. Правовое регулирование деятельности субъектов малого и среднего предпринимательства в зарубежных странах [Электронный ресурс] / А.Р. Гиниятулин // Евразийский юридический журнал. – 2012. - №10

- (53). – Режим доступу: <http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=3538:-10-53-2012&catid=304:-10-53-2012&Itemid=541>
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/436-15>>
5. Економічний розвиток регіону на основі активізації підприємницької діяльності: монографія // За заг. ред. док. екон. наук, професора А.І.Ковальова. – Одеса: Антлант, 2014. – 178с.
6. Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
7. Забарна Е.М. Наукові підходи до управління інноваційним потенціалом підприємства / Е.М.Забарна, В.Г.Песчанська // ACTUAL PROBLEMS OF ECONOMICS, MANAGEMENT AND LAW IN MODERN SOCIAL AND ECONOMIC ENVIRONMENT. Collection of scientific articles. – Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2015. – P.26-30.
8. Мале і середнє підприємництво в Україні: стан та регіональні відмінності (2010-2014 роки). – К.: Проект USAID «Впевнений бізнес – заможна громада»; Центр міжнародного приватного підприємництва, 2015. – 96с.